

УДК 94(477):355. 512 "17"

В. Назаренко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка**КИЇВСЬКИЙ ГАРНІЗОН У XVIII СТ.: СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ***У статті розглядається структура та аналізуються функції київського гарнізону у XVIII ст.**Ключові слова: гарнізон, Київ, структура, форпости, рейтару.*

Проблема ролі російського військового чинника, зокрема гарнізонів, у процесі інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії є малодослідженою. В історіографії висвітлюється лише вплив воєвод та губернаторів на політичне життя регіону, у той час як самі контингенти гарнізонних військ залишаються поза увагою. Київський гарнізон у другій половині XVII – XVIII ст. був найчисельнішим на українських землях і мав значний вплив на військово-політичне, адміністративне, і, навіть, економічне життя Гетьманщини. Тому дослідження київської залоги, зокрема її структури та функцій, дає можливість з'ясувати форми, практики і характер військової політики Російської держави щодо українських земель у XVIII ст.

Головною функцією гарнізонних військ у Російській імперії було забезпечення безпеки приєднаних територій та підтримання порядку безпосередньо на російських землях. На думку М. Проскуркової, основним завданням гарнізонних військ у Російській імперії був нагляд за прикордонними областями та найбільш важливими містами [21, с.81]. Окрім того, гарнізонні війська були джерелом поповнення польових частин навченими вояками, і, нерідко, підсилювали військові контингенти в регіонах бойових дій чи народних повстань. Ю. Готьє зазначав, що гарнізонні війська виконували також й інші завдання, зокрема особовий склад гарнізонів виступав як охоронці для перевезення грошової казни та конвоїри для супроводження колодників з одного міста в інше; нерідко офіцери і солдати гарнізонних частин використовувалися для стягнення різного роду зборів [3, с.318].

Київський гарнізон мав свою регіональну специфіку, оскільки розміщувався у місті, яке стояло близько до кордонів із Річчю Посполитою й Османською імперією. Російський гарнізон до Києва було введено у 1654 р. після домовленостей гетьмана Б. Хмельницького з російським урядом. Російські ратники мали захищати населення Києва та Гетьманщини від польсько-литовських і татарських військ. У другій половині XVII ст. чисельність і структура гарнізону часто змінювалася внаслідок військово-політичної ситуації в регіоні. Лише на початку XVIII ст. було чітко визначено штати гарнізонних військ у Російській імперії, внаслідок чого київський гарнізон отримав чітко окреслену структуру. Окрім того, військово-політична ситуація в регіоні вплинула на функціональні обов'язки залоги, які до того були переважно виключно військовими.

У XVIII ст. російський гарнізон м. Києва мав розгалужену структуру. Він складався із 5 (у 1711 – 1720 рр. – 4) гарнізонних полків, а з 1764 р. – 6 батальйонів. До складу гарнізону входили інженерна, артилерійська та рейтарська команди, кожна з яких виконувала свої відповідні завдання. Деякі структурні частини гарнізону мали забезпечувати безпосередньо функціонування залоги. Ober-комендантська канцелярія виконувала функцію діловодно-розпорядчого органу при гарнізоні. У шпиталях лікувалися хворі чи поранені солдати і офіцери гарнізону. Гарнізонна школа давала освіту дітям солдатів і офіцерів гарнізонних частин, готуючи підгото-

влені кадри для російської армії. У структурі залоги був гарнізонний суд, який розглядав справи щодо російських військовослужбовців та членів їх сімей.

Завдання, які покладалися на київський гарнізон, поділялися на 2 групи: 1) завдання військового характеру (ремонт Старокиївської і Печерської фортець, караульна, прикордонна служба), і в т.ч. ті, що були пов'язані із забезпеченням повсякденного життя гарнізонних полків і частин (прийом рекрутів, забезпечення полків амуніцією і т.п.); 2) завдання екстраординарного характеру. До останніх можна віднести використання особового складу гарнізону як чиновників, кур'єрів, службовців австерій ("казенных кабаков") у Києві, Ніжині, Переяславі та Чернігові і т.п.

Варто зазначити, що частина особового складу полків несла службу в інших містах і фортецях Гетьманщини. Так, солдати та офіцери київських гарнізонних полків служили в Чернігівській, Переяславській, Переволочанській, Ніжинській та Полтавській фортецях, кожна з яких мала статус "приписной к киевскому гарнизону крепости" [12, арк.63в.-11]. У 1731 р. було визначено, що із київського гарнізону "в Чернигов майору с тремя ротами, в Нежин майору с двумя ротами, в Переяславль майору с двумя ротами, в Переволочну майору с двумя ротами, в Полтаву подполковнику с тремя ротами командировать из киевского гарнизона по рассмотрению тамошняго губернатора" [20, №5803]. Як правило, коменданти цих фортець призначалися з офіцерів гарнізонних полків київської залоги [12, арк.63в.-8].

У кожному з перелічених міст особовий склад гарнізону ніс караульну службу. Караули стояли на фортечних стінах. Російський священик Іоанн Лук'янов у 1701 р. згадував, що відстань між караулами на стінах Старокиївської фортеці становила 100 сажнів (понад 200 м) [18, с.119]. Очевидно, що караули стояли біля всіх гарнізонних об'єктів (гарнізонна і полковий канцелярії, провіантні склади, цейхгаузи, порохові погребі, гарнізонна школа, шпиталь, в'язниця і т.п.) та будівель російської цивільної адміністрації (губернська канцелярія). Згідно штату 1764 р., солдати інвалідної роти гарнізонного батальйону, на яку покладалося несення караульної служби ("без ружья"), мали "стоять у церквей, у магазинах, у садов и школ, у цейхгаузов" [20, №12135]. До караульної служби залучався значний відсоток особового складу гарнізонних полків. Так, наприклад у 1739 р. у м. Виборг караульну службу ніс кожний шостий військовослужбовець місцевого гарнізону (556 із 3258 чол.) [21, с.84].

Частина особового складу київського гарнізону займалася будівництвом і підтриманням у належному стані укріплень фортець. У складі залоги була інженерна команда, на яку було покладено ці завдання. Чисельність інженерної команди становила в 1762 р. 150 чол. (майор, капітан, підпоручик, 3 прапорщики, кондуктор, 16 "специалистов", 73 унтер-офіцери та солдати, 47 підмайстрів та 7 денщиків) [13, арк.55]. Окрім того, на інженерну команду покладалося завдання забезпечення функціонування форпостів. Офіцери команди проводили інспекцію форпостів, обирали вигідні

місця для їх будівництва і т.п. Також у складі гарнізонних батальйонів із 1764 р. було створено майстрові роти, які мали складатися з "людей, принадлежащих до крепостного строения" [20, №12135]. Це були насамперед каменярі, дреоукладачі, ковалі, столяри і т.п. Із 1764 р. у Києві за штатом було 6 гарнізонних батальйонів, кожен з яких мав 1 майстрову роту, які мали проводити фортифікаційні роботи.

Завданням іншої команди гарнізону – артилерійської, було утримання у належному стані фортечної артилерії та тієї, що зберігалася у цейхгаузах. Службовці артилерійської команди також займалися закупівлею селітри у місцевого населення. Штатна чисельність артилерійської команди з 1718 р. складала 126 чол. (2 штаб- і обер-офіцери, 124 унтер-фіцерів та рядових).

Однією з головних функцій особового складу полків київського гарнізону було несення служби на форпостах, митницях і карантинних домах. Так, наприклад, у 1725 р. на форпостах несло службу 179 чол. з особового складу полків київського гарнізону [23, с.11], у 1761 р. – 330 чол. [22, арк.6]. Цілком очевидно, що остання наведена цифра не є остаточною, оскільки ці 330 чол. несли службу на форпостах по периметру навколо Києва (254,5 версти) від Межигір'я на півночі і до Трипілля на півдні. У той же час із документів відомо, що солдати і офіцери гарнізонних полків несли службу на форпостах від Трипілля і по лінії Дніпра аж до Переволочної, а також у Любечі та інших населених пунктах на північ від Києва.

До служби на форпостах залучалася значна кількість унтер- і обер-офіцерів. Це було пов'язано із необхідністю ведення значних обсягів діловодної документації. Так, із зазначених 330 чол. у 1761 р., був 1 підполковник, 2 капітани, 1 поручик, 1 підпоручик, 5 прапорщиків, 4 сержанти, 3 каптенармуси, 2 підпрапорщики і т.д. Список офіцерів київського гарнізону 1750 р. також фіксує багатьох офіцерів гарнізону "за Киевом в пограничном местечке Василькове на форпосте", "верх по Днепру в местечке Лубичах на форпосте" і т.п. [12, арк.8зв. – 12].

Одним із завдань, які покладалися на гарнізонні війська, було конвоювання арештантів та полонених. Київська залага у цьому плані мало чим відрізнялася від подібних гарнізонів на території Російської імперії. До конвоювання колодників і полонених залучалися як солдати і офіцери гарнізонних полків, так і київські рейтари [7, арк.2-4].

Київський гарнізон також часто використовувався як резерв для поповнення як, польових, так і гарнізонних частин. Так, у 1729 – 1730 рр. передбачалося доукомплектування частин Низового корпусу за рахунок особового складу київського гарнізону [11, арк.16-17, 27]. Як правило, під час воєнних дій, польові полки підсилювалися гарнізонними частинами.

Окрім того, однією із функцій гарнізону було навчання військовій справі рекрутів. Відповідно до указу Петра I від 1719 р., губернатор мав брати до гарнізону не більше 1/3 і не менше 1/4 набраних новобранців для навчання військовій справі у складі гарнізонних частин [1, 33]. Натомість із гарнізонних полків до складу польових частин переводилися вже навчені солдати.

Значна частина особового складу київського гарнізону була залучена до виконання екстраординарних завдань, які мали мало спільного з військовою службою. Нерідко офіцери гарнізону використовувалися як чиновники російської адміністрації не лише в межах Київської губернії, але й імперії загалом. Зокрема, поширеною практикою як по відношенню до польових

полків, так і гарнізонних, було залучення офіцерів до проведення ревізій податного населення. Так, у 1746 р. 2 офіцери київського гарнізону (капітан і поручик) приймали участь у проведенні ревізії чоловічого населення у Воронежській губернії через недостачу чиновників [4, арк.52-54]. Нерідко офіцери могли за сумісництвом обіймати різні посади. Так, обер-офіцер київського гарнізону – полковник Авраам Миронов, був комісаром прикордонної комісії з Польщею (у 1748-1757 рр.) [19, с.15]. Сини двох київських рейтар був призначений до цієї комісії копістом.

Офіцери гарнізонних полків та київські рейтари завжди фігурують серед фіскалів та аудиторів при губернській канцелярії чи на інших, подібного характеру, посадах. Так, офіцери київського гарнізону значаться серед казначей при губернській канцелярії для прийому і відправлення коштів, зібраних на адміралтейство [10, арк.1, 3, 7]. Офіцери гарнізонних полків також здійснювали аудит за всіма видами казенних робіт, як тих, що безпосередньо були пов'язані із функціонуванням гарнізону, так і з будівництвом царського плацу в Києві, укріпленням печер у Лаврі і т.п. [8, арк.3, 24].

Із 1759 р київський магістрат було позбавлено права збирати збори за послуги боєнь, торгові місця, проїзд через мости і продаж припасів. Натомість це мали робити російські чиновники, а магістратові щорічно із губернської канцелярії виділялося 500 рублів на утримання вулиць, караулень, влаштування палісадника і т.п. [17, с.62]. Аудит витрат магістрату проводив офіцер гарнізону, якого призначала губернська канцелярія. Офіцери гарнізону були "надзирателями" за царськими садами, казенним шовковим заводом. Із офіцерів гарнізону у 1775 р. було призначено головного архітектора "строительства дворцов и садов", відомого за своїм описом Києва, поручика В. Новгородцева [15, арк.15].

У 1734 р. в Києві було введено посаду поліцеймейстера, який призначався із офіцерів гарнізону [19, с.12-13]. Його компетенція поширювалася також і на Поділ: без дозволу поліцеймейстера купці не мали права в'їздити до міста. Одним із головних завдань, що покладалися на поліцеймейстера, було затримання втікачів та "безпаспортних" осіб.

Офіцери гарнізону обіймали й інші чиновницькі посади не лише в Києві, але і в "приписних" містах. Так, у 1764 р підполковника київського гарнізону було призначено "смотрителем таможенных сборов в нежинскую таможеню" [9, арк.3].

Одна зі структурних частин гарнізону – рейтарська команда, фактично не несла гарнізонної служби. Головним завданням, яке покладалося на рейтар, було забезпечення зв'язку центральних державних установ (Колегії іноземних справ, Сенату) з російським резидентом у Константинополі. Окрім того, рейтари несли кур'єрську службу при губернській і комендантській канцеляріях, при прикордонній комісії з Польщею і Васильківському карантинному домі і т.п. [14, арк.2-2зв.]. Рейтари також згадуються серед рахівників при губернській канцелярії, наглядачів за складами із казенною сіллю та виноградним садом і т.п. [14, 2-2зв.].

Не тільки офіцери гарнізону, але й прості солдати виконували ряд завдань невійськового характеру. Частина солдатів і унтер-офіцерів київського гарнізону працювали у казенних кабаках (австеріях) у Києві, Чернігові, Переяславі та Ніжині. Так, у 1734 р. у австеріях працювало 6 унтер-офіцерів, 7 капталів та 80 солдат із

київських гарнізонних полків, а також 8 рейтар(усього 114 чол.) [5, арк.1].

Солдати гарнізону працювали у фруктовому саду [15, арк.20зв.-26] і на шовковому заводі [6, арк.1-2]. До робіт на останньому залучалися й учні гарнізонної школи, які, окрім цього, також займалися збором лікарських трав для київського аптекарського магазину.

Особовий склад гарнізону займався також будівництвом та ремонтом мостів та перевозів [2, арк.2зв.-10]. Зокрема, у 1767 р. до такого виду робіт було залучено 449 солдатів київської залоги [2, арк.2]. До екстраординарних завдань особового складу гарнізону слід віднести також карантинні заходи під час епідемії чуми 1770 – 1771 рр., коли команда із 50 солдатів на чолі з офіцером палила вогнища для обкурювання дьогтем населення, ізолювала хворих від здорових і т.п. [16, с.205].

Таким чином, київський гарнізон виконував не лише функції гарнізонної служби, але й ряд екстраординарних. Практика залучення офіцерів та солдатів гарнізонних частин до виконання завдань, не пов'язаних із гарнізонною службою, була характерною не лише для українських земель, але й для всієї імперії загалом. Гарнізон почасти використовувався як резерв адміністрації та робочої сили, нерідко "латаючи" прогалини в бюрократичній машині імперії. Київ у даному випадку мав свою специфіку, яка зумовлювалася особливим становищем міста та Гетьманщини в складі Російської імперії. Окрім того, прикордонне становище Києва зумовлювало відтягування значної частини особливого складу залоги для служби на форпостах. Питання забезпечення кур'єрського зв'язку центральних установ імперії як з Києвом, так і закордонними представництвами, спричинило до створення особливої структурної частини у складі гарнізону – рейтарської команди, службові завдання якої фактично не мали нічого спільного за гарнізонною службою.

Список використаних джерел

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XVIII веке: Очерки. – М., 1958.
2. Ведомость на выдачу жалованья солдатам шестого батальона за ремонт киевских моста и перевоза (1767 г.). – Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.59, оп.1, спр.5247, арк.1-10.
3. Готье Ю.В. История областного самоуправления в России от Петра I до Екатерины II. Т.1. Реформа 1727 года. Областное деление и областные учреждения 1727 – 1775 гг. – М., 1913.
4. Дело об отправке офицеров киевского гарнизона для проведения ревизии мужского населения Смоленской, Воронежской и др. губерниях (1746 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1383, арк.1 – 60.

В. Назаренко, асп.
КНУ імені Тараса Шевченка

КИЕВСКИЙ ГАРНИЗОН В XVIII В.: СТРУКТУРА И ФУНКЦИИ

В статье рассматривается структура и анализируются функции киевского гарнизона в XVIII веке.
Ключевые слова: гарнизон, Киев, структура, форпосты, рейтары.

W. Nazarenko, Graduate Stud.
Taras Shevchenko National University of Kyiv

KYIV GARRISON IN THE 18TH CENTURY: STRUCTURE AND FUNCTIONS

The article deals with the structure and function analysis of the Kiev garrison in the 18th century.
Key words: garrison, Kyiv, structure, outposts, reitars.

5. Дело о выплате жалованья солдатам и офицерам киевского гарнизона, служителям австерий; штатное расписание гарнизонных австерий (1734 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.441, арк.1 – 69.

6. Дело о выплате жалованья солдатам киевского гарнизона, работавшим на киевском шелковом заводе (1753 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.2757, арк.1-6.

7. Дело о назначении конвоя для отправки заключенных из г. Киева на Нерчинские заводы. Статейный список заключенных (1764 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.4456, арк.1-31.

8. Дело о назначении офицеров киевского гарнизона для наблюдения за приходом и расходом денежных сумм, ассигнованных на укрепление пещер в г.Киеве (1757 – 1758 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1939, арк.1-27.

9. Дело о назначении подполковника 5-го батальона киевского гарнизона Шмакова смотрителем таможенных сборов в нежинскую таможню (1764 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.4459, арк.1-6.

10. Дело о назначении поручика киевского гарнизона Межуева канцелярию (1746 – 1747 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1441, арк.1-10.

11. Дело о пополнении Низового корпуса тремя батальонами киевского гарнизона и о доставке провианта на киевские гарнизонные склады (1729 – 1730 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.196, арк.1-61.

12. Дело о предоставлении в Военную коллегию сведений об офицерах киевского гарнизона для повышения в чине (1750 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.1844, арк.1-24.

13. Дело о приведении к присяге офицеров, солдат, духовенства и населения Киевской губернии в связи с вступлением на престол Екатерины II (1762 г.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.3925, арк.1-88.

14. Дело о приходе и расходе казенной соли в г.Киеве за 1778 – 1779 гг.; списки солдат и офицеров рейтарской команды, находящихся при охране складов с казенной солью и др. (1778 – 1779 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.8624, арк.1-68.

15. Дело о увольнении архитектора Корина и определении на его должность архитектора строительства дворцов и садов поручика Новгородцева (1775 – 1776 гг.). – ЦДІАК України, ф.59, оп.1, спр.8001, арк.1-168.

16. История Киева: 2-х тт. Т.1. – К., 1960.

17. История Киева: у 3-х тт. у 4 кн. Т.2. Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму – К., 1986.

18. Лукьянов И. Путешествие въ святую землю старообрядца мовковского священника Иоанна Лукьянова, – въ царствование Петра Великого // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874.

19. Макидонов А.В. Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века. – Запорожье, 2011.

20. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. – СПб., 1830. – Т.43. – Ч.1.

21. Проскурякова М. "Из определенных к Остзею": гарнизоны Выборга и Кексгольма в первой половине XVIII века. – Петрозаводск, 2012.

22. Рапорт Васильковской дистанции о количестве офицеров и солдат киевского гарнизона, находящихся на форпостах (1761 г.). – ЦДІАК України, ф.1104, оп.1, спр.54, арк.1-6.

23. Тищенко М.Ф. Форпосты, митниці та карантини на західному пограниччі, у зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII ст. // Тищенко М.Ф. Нариси з історії зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. – Біла Церква, 2010.

Надійшла до редколегії 27.06.13